

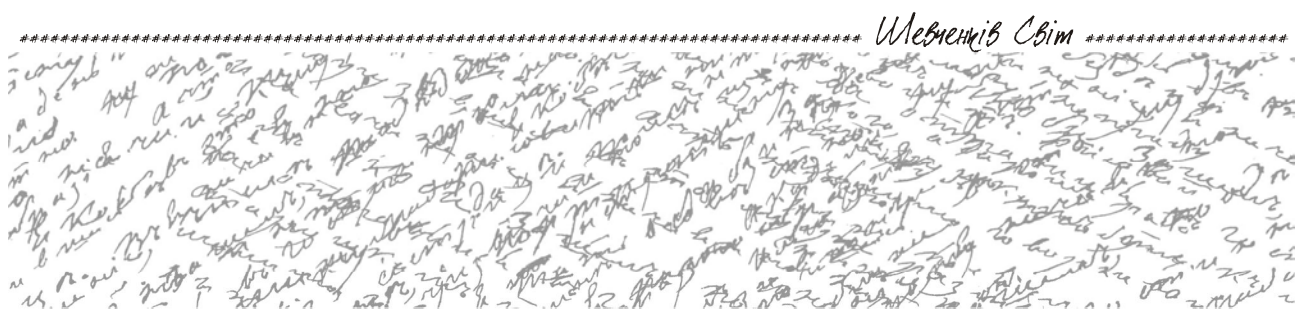
Роксана ХАРЧУК

**ДРАГОМАНІВСЬКА
РЕВІЗІЯ ТАРАСА ШЕВ-
ЧЕНКА І РЕАКЦІЯ НА НЕЇ
ДМИТРА ДОНЦОВА**

У статті розглядаємо ревізію творчості Шевченка М. Драгомановим та реакцію на неї Д. Донцова, особливу увагу звертаємо на історичний контекст цієї дискусії.

Ключові слова: ревізія, інтерпретація, контекст, національна свідомість.

Вважається, що ревізія усталених вартостей, критичне ставлення до класичної спадщини, перегляд канону (у крайніх проявах – десакралізація класиків) нині чи не найпопулярніший і найактуальніший літературознавчий метод. Однак метод цей завжди входив до арсеналу науки, зокрема й української, навіть на початках її розвитку, а критичний і полемічний дискурси розвивалися паралельно із дискурсом національного самоствердження [див.: 2; 90]. Наприклад, М. Драгоманов, який відзначав відсутність української наукової літератури, відтак свідомо почав писати українські наукові тексти (саме в цьому передусім й полягає його значення для української свідомості), завжди вдавався до методу ревізії, перевіряючи усталені істини, а не приймаючи їх на віру. Про це свідчить і його рецепція особи й творчості Т. Шевченка, що найповніше втілюється у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм» (написана 1878, опублікована 1879). У ній історик, відштовхуючись від попередньої рецепції поета В. Белінським, М. Костомаровим, П. Кулішем й збіжної в часі Ф. Вовка [див.: 14], поставив собі за мету подивитися на Т. Шевченка об'єктивно й історично, як на продукт окресленого часу й суспільства, а також узагальнити й дати оцінку його рецеп-

ції. З цього приводу А. Ніковський писав: «Таку людину, як Драгоманов, очевидно, не могло задовольняти відношення до Шевченка ні на Україні, ні в Галичині. Перш всього органічно не міг він погодитися з тим, що Шевченка вважали за бога, за абсолютний авторитет, за невичерпне джерело життєвої мудрости, основу соціально-політичної ідеології, за встановлений програм національної, політичної й культурної роботи» [13; VII-VIII]. Про користь ревізії, зокрема й Драгоманівської ревізії Т. Шевченка, писали такі різні за поглядами дослідники, як Г. Грабович [4] і С. Квіт [12]. Для нас сьогодні важливіше, проте, з'ясувати, наскільки адекватною виявилася рецепція М. Драгомановим Т. Шевченка, чи можна його, за Г. Грабовичем, назвати видатним дослідником поета, відповідно наскільки виправданою чи навпаки не виправданою була реакція Д. Донцова, який зовсім не сприймав драгоманівського потрактування національного поета.

Як матеріаліст і раціоналіст, М. Драгоманов був зовсім далеким від того, що нині прийнято називати «міфологічним кодом» Т. Шевченка, і від розуміння його як національного пророка. Як відомо, він не послуговувався такими поняттями, як «сакральні істини» чи «ідеальна спільнота», «національний світогляд» чи «національний дух», не вірив у існування «пророків» й «виразників народу». Головна теза М. Драгоманова у зазначеній праці: Т. Шевченко «зоставив тих, хто б задумався піти за ним, без усяких провідних думок про національну справу» [10; 61], ««Кобзар» увесь, як він є, не може стати книгою ні цілком народною, ні такою, яка б цілком служила проповіді «нової правди» між народом» [10; 96]. Такий стан справ, на думку історика, був зумовлений слабкою освіченістю як поета, так і тієї громади, з якої він вийшов. Цей загальний висновок (безперечно, небезпідставний, особливо у випадку громади) підкріплювали локальніші, що з'явилися внаслідок примірювання новітніх (переважно соціалістичних й еволюціоністських) ідей до Т. Шевченка: 1. Т. Шевченко не доріс до «соціальної школи», що була поширеною в російському письменстві, де людину зображували продуктом соціальних та історичних обставин. Шевченко, як відомо, причини всіх поразок схильний був шукати не так у зовнішніх чинниках, як у внутрішніх слабостях, звідси сильний струмінь його національної самокритики, що її М. Драгоманов практично не зауважив; 2. Т. Шевченко як читач Святого Письма і «біблієць» залишався, на думку історика, християнином навіть у «Марії». Це твердження важливе для прояснення проблеми так званого атеїзму поета. Сам же М. Драгоманов з огляду на власний атеїзм висловлював жаль з того приводу, що Шевченко був далеким від «поступового раціоналізму» В. Белінського і О. Герцена, що його нині вже без піетету прийнято називати нігілізмом; 3. Т. Шевченко не доріс до ідеї рівності чоловіка й жінки, його думки про сім'ю лишалися патріархальними тому, що, за істориком, поетові лишалися невідомими твори Жорж Санд й ідеї Мілля; 4. найдалі, на переконання М. Драгоманова, Т. Шевченко пішов у думках «про волю в державі й громаді, про багатих і бідних» [10;53], проте як республіканець і демократ поет залишався виразником українського сепаратизму, тоді як М. Драгоманов був переконаним федералістом, прихильником територіальної автономії; 5. недовіра Шевченка до «чужих», сусідів, його «исключительность» «зосталась у Шевченка на все» [10;60], отже, митець не вписувався до інтернаціоналістської, тобто загальнолюдської парадигми М. Драгоманова; 6. у суспільних думках та ідеях Т. Шевченко наближується до соціалізму, але «дум-

ки чоловіка, яким володіли майже зовсім тільки біблійні пророки та спомини українського гайдамацтва, не можуть ставитися поряд із думками соціалізму XIX ст.» [10; 67] – теза, що нагадує: мода на ідеї й ідеології плінна, мистецтво ж вічне; 7. навіть революціонером на можливості поета Т. Шевченка не став, бо у нього не було «міцної й ясної думки про поступ в історії. Бо її не могло бути в чоловіка, який думкою стояв на церковному ґрунті, не мав європейської науки й знав тільки російське життя часів Миколи I» [10; 75 – 76]. Як бачимо, погляди М. Драгоманова на Т. Шевченка, що викладені у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм», є критичними. У праці переважає тон неґації, який, звісно, був наслідком полемічного спрямування зазначеної праці. Адже М. Драгоманов намагався накреслити для України поступовіші ідеали порівняно з тими, що їх знаходимо у Т. Шевченка: автономія у складі Росії, секуляризована громадська думка, європейська культура, адоптована через Росію, космополітизм у цілях культурної праці, національність у ґрунті. У світлі такої програми твердження, нібито в XIX ст. «національне самоусвідомлення як таке великою мірою завершується Драгомановим і тими новими параметрами – секулярности, соборности і цілісного європоцентризму, – що їх він так владно закріплює в українській свідомості» [2; 93], прочитується як однобоке. Варто нагадати, що в арсеналі раціоналіста М. Драгоманова такого поняття, як національне самоусвідомлення, не було, що паралельно з його ліберальними поглядами в українській суспільності розвивалися й націоналістичні, які для самоусвідомлення нації мали не менше значення. На Наддніпрянщині найвиразніше – у версії Б. Грінченка, на Галичині – О. Огоновського. Обидва були опонентами М. Драгоманова. Саме в їхній полеміці, що точилася довкола Т. Шевченка, й кристалізувалася соборна українська національна свідомість. Кожний з учасників цієї дискусії, а не винятково сам лише М. Драгоманов, був важливим.

Звісно, погляди М. Драгоманова на Т. Шевченка не були статичними. У праці «Література російська, великоруська, українська і галицька» (1873) історик обстоював думку про існування «общеруської європейської», великоруської, української та галицької літератур. Хоча ця теорія дещо ускладнена порівняно із Костомарівською «для домашнього вжитку», суть її майже така ж – українська белетристика й поезія окреслювалася як література для простолюду [див.: 8; 174]. Якщо М. Костомаров відносив Шевченка до числа «загальноросійських» поетів, то М. Драгоманов – до українських, що виражали вузькі ідеї української спільноти й місцевий колорит, але не піднімалися до загальнолюдського рівня за винятком кількох творів, зокрема поем «Катерина» і «Наймичка». Однак на відміну від М. Костомарова, який відкидав потребу перекладати українською мовою світову класику, М. Драгоманов вірив у еволюцію української мови, відповідно й літератури: «Но мы впряме подождать, пока на этом языке появятся свои Шекспиров, Данты, Дарвины, Конты или хотя бы Августины Блаженные и Фомы Аквинские, с одной стороны, и Бернсы, Кольцовы, Шевченки – с другой» [9; 395]. У праці «Шевченко, українофіли й соціалізм» дослідник уже відмовляється від тези про Шевченка – мужицького поета: «Хто перечитає найлюбиміші вірші Шевченка, власне, ті, де він виступає письменником із думками громадськими, той побачить, що він усього менше думав писати їх для мужиків» [10;

42] або: «... манера Шевченка як письменника-романтика не з простих, – і вже через те далеко не все писане ним може бути приступне народові» [10; 93].

Полемізуючи ж із Б. Грінченком, у «Листах на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманов уже надає Шевченкові більшого значення порівняно із працею «Шевченко, українофіли й соціалізм», проте відкидає тезу про Шевченка – творця незалежного українського письменства: «Тільки ж даремне д. Вартовий підклада Шевченку усі свої думки, котрі виявились в українолюбців уже після Шевченка. Шевченко, напр., ще не мав думки непременно виробляти окрему літературу українську» [11; 452]. Даючи такий коментар, публіцист не знав про існування Передмови до нездійсненого видання «Кобзаря», в якій Шевченко чітко висловив свій погляд на окремішність українського письменства (її було опубліковано лише 1898), але читав вступ до поеми «Гайдамаки», де поет виступив уже як свідомий своєї місії творець української літератури. Якщо для Б. Грінченка творчість Т. Шевченка була аргументом того, що не існує якоїсь спеціальної літератури для панів і мужиків, що будь-яка література є виявом духовного і розумового життя того чи іншого народу, тому укр. література не буде «часткою або наростом од Московщини» [1; 102], то у М. Драгоманова, попри всі його заслуги перед українською наукою, існує все-таки думка про літературу для інтелігентів і літературу, призначену нижчим класам. Творчість Т. Шевченка, таким чином, імпліцитно визначав він як таку, що призначена класам нижчим, хоча водночас може хвилювати й українського інтелігента. Останній хоч і освіченіший, але, як дає зрозуміти М. Драгоманов, не сягає рівня освіти російського інтелігента: «Известны споры о том, народный ли поэт Пушкин, которые решались в таком роде, что Пушкина будет понимать русский народ, когда станет образованным, как его высшие представители. Относительно Шевченко таких споров быть не может: он теперь во всех своих пьесах затрагивает душу и «простонародья», и людей высшего образования, а между тем, как артист, он, конечно, ниже Пушкина» [9; 395]. У полеміці з Б. Грінченком М. Драгоманов уже допустив порівняння поезії Шевченка з поезією О. Пушкіна чи М. Лермонотова щодо змісту, але не щодо форми. Під кінець життя учений визнав «незвичайну силу» Т. Шевченка, але так і не назвав його не тільки національним поетом, а й «викінченим поетом образованої громади». Прикметно, що згодом саме Б. Грінченко у праці «Шевченків «Кобзар» на селі» (1906), відкинувши тезу М. Костомарова про Шевченка – народного співця, переконливо довів припущення або, за Г. Грабовичем [3], прозріння свого опонента М. Драгоманова про те, що читачі поета – не самі мужики, а й освічена верства.

Хоча М. Драгоманов був учителем І. Франка, останній, розуміючи всю згубність безкритичного ставлення до авторитетів, констатував, що національне значення Т. Шевченка-поета лишилося для М. Драгоманова закритим до кінця його життя. Таке нерозуміння ученого або його сліпоту І. Франко вважав типовими, тому й писав: «Годі здумати собі повнішого контрасту, як те розуміння Шевченка на Лівобережній Україні, якого речником був і Драгоманов, а те, яке бачимо, хоч без такого глибокого і систематичного викладу, в Галичині. Там Шевченко важний головню як протест проти кріпацтва, проти заскорузлості та кастового егоїзму в суспільності, а тут як речник національних ідей, як поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину й п'ятнував тих, що мучили й мучать її» [16;

227]. Сам І. Франко у зазначеній статті дивився на свого учителя історично, як на продукт часу «великих ліберальних поривів російської інтелігенції часу знесення кріпацтва», що висловлював вузьке розуміння української нації як плебсу, який як політик до кінця життя лишився *gente Ukrainus, natione Russus*, для якого Росія як політична цілість була дорогою передусім через її високу духовну культуру. На думку І. Франка, ідеології націоналізму історик не розумів тому, «що в його духовім арсеналі не було поняття нації як чогось органічного, історично кінечного, нерозривного і вищого над усяку територіальну організацію, чого не заступимо ніякою не опертою на ній автономією» [16; 240]. Ревізуючи суспільні й політичні погляди М. Драгоманова, І. Франко часто копіює ті кліше, що їх свого часу М. Драгоманов використовував у власних оцінках Т. Шевченка. Погляди вченого на суспільний устрій він назвав «наївними міркуваннями мужика, що не бачив світа і не потрафить піднятися думкою до розуміння вищої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт» [16; 239], демократизм історика, що розглядав український народ як плебс, ненауковим, навіть дійсного соціалізму в його писаннях І. Франко побачив «дуже мало». Відтак з притаманною йому простотою й відвертістю енциклопедист констатував, що замазати суперечність між М. Драгомановим і пізнішим українським націоналізмом не вдасться (нині це намагався зробити С. Квіт). Іншими словами – критична й нищівна реакція Д. Донцова як одного з ідеологів українського націоналізму на М. Драгоманова була неунікненною. Прикметно, що цього разу об'єктом полеміки знову став Т. Шевченко і його поезія. Головна теза Д. Донцова хай емоційніша, але в суті співзвучна попередньому поясненню І. Франка: «Великою прірвою, яка ділила світогляд Шевченка від хаотичної мішанини думок Драгоманова – була ідея примату нації: ідея, яка набрала повного змісту щойно в наші часи – в боротьбі з автономістичними контрдіями соціалізму» [6; 35].

Попри збіжність самого висновку, Д. Донцов, на відміну від І. Франка, ревізував політичні, історичні й шевченкознавчі погляди М. Драгоманова, не вдаючись до історичного методу, не вияснюючи нюансів, даючи ученому емоційну оцінку, яку таки не назвеш лайкою [4; 43]. Швидше такі окреслення мають на меті знищити об'єкт критики, не дати йому жодного шансу достоту так само, як і образи Шевченкового «Сну – У всякого своя доля»: «представник нашого феллахства (шпенглерівське поняття, що означає відірваність від свого коріння, традицій – Р. Х.)», «ідеолог нашого плебейства», «підбрехач чужої правди» і навіть – «тверезий» підлиза Росії». У праці 1920-х років «Драгоманов і ми» Д. Донцов визнає, що «зробив Драгоманов багато для нас», але висловлює сумнів, чи не переважають «темні сторони його науки» позитиву [див.: 5; 129]. У пізнішій праці «Шевченко і Драгоманов» критик розглядає обох як антиподів, фактично отожднюючи поета з ідеологією українського націоналізму, а історика – з ідеологією соціалістичною, більшовицькою і радянською. Щоб зрозуміти, чому так сталося, треба звернутися до контексту, а саме до поразки українських визвольних змагань. У подіях української революції 1917 – 1921, в її наслідках, у тогочасній українській політиці, і головне – у тогочасному стані українського духу Д. Донцов вбачав відображення драгоманівських ідей «інтернаціонального націоналізму», «войовничого пацифізму», «анархічної державности», «вільнодумної релігійности», «соціалістичного гречкосійства», «еволюційної революційности» і «федера-

тивної самостійності» [див.: 5; 129]. Тому саме контекст української поразки 1920-х значною мірою вплинув на те, що М. Драгоманов постає у Д. Донцова як той психологічний феномен, що його українці, аби втілити свої національні прагнення, мусять побороти. С. Квіт має рацію, наголошуючи на неприйнятті Д. Донцовим не так самого М. Драгоманова, як драгоманівщини, тобто пізнішої української політики, заснованої на некритично сприйнятій спадщині історика. Водночас цей дослідник заперечує відповідальність М. Драгоманова за бездарність української політики доби Визвольних змагань [12; 54], тоді як Д. Донцов, навпаки, обтяжував М. Драгоманова такою відповідальністю.

Треба наголосити: якщо М. Драгоманов був виразним раціоналістом, то Д. Донцов, навпаки, – волютаристом, який визнавав примат духу. Найвиразніше це своє кредо, зокрема і як літературного критика, виклав у листі до голови МУРу У. Самчука: «Для мене це (критика – Р. Х.) значить – відкривати дух, яким натхнута творчість письменника, відкривати те, що він хотів сказати в пориві творчості нам. Для моїх противників літературним критиком був той, хто знав, скільки разів ужив поет того чи іншого епітета або виразу і які рими в нього найчастіше зустрічаються. А хто знав, як був одягнутий Шевченко під час арешту або чи в 1841, чи 42-му році написав якийсь вірш, той був геніальним шевченкознавцем. Критика, яка цим менше цікавилася, лише заглиблювалася в трудніші і складніші *проблеми духа* поетової творчості, називалася мовою цих примітивних і невибагливих людей «публіцистикою»» [7; 567].

Відтак Т. Шевченко та його інтерпретатор М. Драгоманов цікавлять Д. Донцова передусім як духовні феномени. Їх Д. Донцов конструює як антитетичні, відповідно М. Драгоманова негує, Т. Шевченка, навпаки, адорує. Таку рецепцію у чорно-білій барві не можна пояснити винятково ідеологічною потребою [див.: 4]. Тут важить також вдача самого ревізійніста-інтерпретатора. Як людина і як мислитель раціоналіст М. Драгоманов кардинально відрізнявся від Т. Шевченка – ідеаліста, митця, що жив серцем. Саме тому йому було складно зрозуміти поета. Натомість Д. Донцов і Т. Шевченко мали багато спільного. Обидва були натурами вибуховими, обидва черпали натхнення з Біблії, обидва відчували історію нервом, інтуїтивно¹, навіть риторика їхня споріднена. З цього приводу Г. Грабович зазначив: Д. Донцов відчув силу позарационального міфічного коду Т. Шевченка [4; 45]. Так само матимуть рацію й ті, хто буде твердити, що обидва відчували правду нації, яка для систематичнішого й глибшого М. Драгоманова так і лишилася невідомою.

У своїй критиці Д. Донцов завжди заангажований, часто доктринерський. У статті «Шевченко і Драгоманов» він загалом точно реферує погляди М. Драгоманова, викладені у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм», зауважуючи, проте, винятково ті факти, що їх історик недобачив, ігноруючи його прозріння, які, як відомо, таки були. Критик не полишає ці погляди без коментаря, переважно емоційного і навіть саркастичного, іноді доходючи необ'єктивних висновків: М. Драгоманов ненавидів «Історію Русів» і Т. Шевченка, «що нею користався і захоплювався» [6; 29], історик «взагалі не любив історії» [6; 30]. Іноді Д. Донцов перекручує цитати. Напр., стверджує, нібито М. Драгоманов «картав» поета за

¹ За спогадами К. Юнге, Т. Шевченко на зауваження М. Костомарова про потребу дотримуватися історичних фактів, а не перекручувати їх (згодом цю вимогу повторить М. Драгоманов) відповідав: «Що мені з твоїх істочників!» (див.: Юнге Е. Ф. Воспоминания (1843-1860). – М., 1914. – С.244-245).

те, що «нападаючись на Петра I й Катерину II, вибирав проти Петра образи з «Історії Русів»». Насправді ж історик просто констатував: «В «Сні» (1844, 8 червня, Петербург) кобзар уже просто виступав проти московсько-петербурзьких царів <...>, найбільше нападаючись на Петра I і Катерину II...». Це ж стосується і В. Белінського, якого М. Драгоманов у праці «Шевченко, українофіли й соціалізм» не мав на меті боронити, як це подає Д. Донцов [6; 32]. Якщо І. Франко стверджував, що М. Драгоманов багато в чому не розумів Т. Шевченка через те, що був продуктом свого часу, раціоналістом, матеріалістом, лібералом російського зразка, то Д. Донцов не визнає жодної історичної чи суспільної обумовленості поглядів об'єкту своєї ревізії, вважаючи, що М. Драгоманов *свідомо* принижував «вагу воскресителя козацьких традицій». Саме у цьому й полягає тенденційність його критики. Бачення проблеми у чорно-білих тонах завжди веде до спрощення. Для наукового пізнання, яке передбачає історичне бачення проблеми, враховує контекст того чи іншого явища, такий підхід, безперечно, непродуктивний. Але у часи вибору, в момент істини, ми обов'язково звертаємося до ревізії зразка Д. Донцова. Недаремно його критика знаходила живий відгук і в українському середовищі міжвоєнного двадцятиліття, навіть радянському, і в еміграційному, і в сучасній Україні. Т. Шевченко і Д. Донцов лишатимуться актуальними для широкого загалу доти, доки залишатиметься невирішеним українське національне питання. Оскільки М. Драгоманов не поділяв національних ідей, він сьогодні не знаходить у читача такого відгуку, як його опоненти, й лишається цікавим передусім для тих, хто вивчає еволюцію української думки, в якій його визначна роль беззаперечна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вартовий П. (Грінченко Б.) Листи з України Наддніпрянської. – К., 1917.
2. Грабович Г. До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX століття: Шевченко, Куліш, Драгоманов // Сучасність. – 1996. – № 12.
3. Грабович Г. Проникливість і сліпота у рецепції Шевченка: випадок Костомарова // Сучасність. – 1997. – № 3-4.
4. Грабович Г. Шевченко в рецепції Дмитра Донцова // Слово і Час. – 2004. – № 3.
5. Донцов Д. Драгоманов і ми [1923] // Донцов Д. Літературна есеїстика. – Львів, 2010.
6. Донцов Д. Шевченко і Драгоманов [1938] // Донцов Д. Дві літератури нашої доби. – Львів, 1991.
7. Донцов Д. Лист до голови МУРу У. Самчука // Донцов Д. Літературна есеїстика. – Львів, 2010.
8. Драгоманов М. Література російська, великоруська, українська і галицька [1873] // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х томах. – К., 1970. – Т. 2.
9. Драгоманов М. По вопросу о малорусской литературе [1876] // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х томах. – К., 1970. – Т. 1.
10. Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм [1879] // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х томах. – К., 1970. – Т. 2.
11. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну [1893 – 94] // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х томах. – К., 1970. – Т. 1.
12. Квіт Сергій. Наш Драгоманов // Дивослово. – 2001. – № 10.
13. Ніковський А. Передмова // Драгоманов М. Шевченко, українофіли й соціалізм. – К., 1914.

14. Плевако М. Шевченко й критика. – Харків, 1924
15. Сірко Ф. (Вовк Ф.) Тарас Шевченко і його думки про громадське життя // Громада. – 1879. – Т. IV.
16. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Літературно-Науковий Вістник. – 1906. – Річник IX. – Т. XXXV.

Kharchuk Roxana

The article is about M. Drahomanov's revision of T. Shevchenko's literary works and D. Dontsov's reaction on Drahomanov's point of view. The author pays the main attention for historical context.

Key words: *revision, interpretation, context, national consciousness.*

Харчук Роксана

Статья посвящена ревизии М. Драгомановым творчества Т. Шевченка и реакции на нее Д. Донцова. Особое внимание уделяется историческому контексту данной дискуссии.

Ключевые слова: *ревизия, интерпретация, контекст, национальное сознание.*